Heerkens de Vogels van Friesland (=Groningen) en veel Latijn

Jan Allex de Roos

(Oude vogelboeken uit Groningen, aflevering 3)

Dit is de derde aflevering van een serie waarvan het eerste deel verscheen in *De Grauwe Gors* 29, no. 2 en het tweede in *De Grauwe Gors* 31, no. 1.

De ornitho-bibliograaf Casey A. Wood heeft het boek wel in handen gehad maar niet gelezen, getuige zijn commentaar op de de *Aves Frisicae* (1788) van Gerhard Nicolaas Heerkens: 'The ornithology of Friesland decribed in Latin verse'.[1] G. A. Brouwer zag de Latijnse poëzie van de geleerde Heerkens ook niet zitten want hij schrijft: 'De ornithologische waarde van dit werk lijkt mij gering, maar helaas ben ik niet in staat om snel de "pointe" in de lange, Latijnsche dichtregels te ontdekken'.[2] Dat ben ik ook niet, maar toen ik las dat Heerkens een Groninger was en ontdekte dat dit ook op de - zeer fraaie - titelpagina van het boek staat vermeld, ben ik toch wat nauwkeuriger naar het werk gaan kijken (figuur 1).

Gerhard Nicolaas Heerkens (1726-1801)[3] studeerde rechten en medicijnen in Groningen. Na een periode in het buitenland, waar hij bevriend raakte met onder anderen Voltaire, werd hij licht tegen zijn zin arts in de stad Groningen. Zijn ware passie was de literatuur en hij behoorde tot de kring van de schrijvende raadsheer Lucas Trip. Hij schreef in het Latijn en zijn werken zijn tegenwoordig terecht vergeten. Zoals Van Deursen schrijft in de *Historie van Groningen*: 'De tragiek van Heerkens' leven [was] het te kleine talent'.[4]

Maar talent of niet, het blijft een feit dat deze arts in 1788 in Rotterdam een boek deed verschijnen waarin hij in Ovidiaanse stijl tien soorten vogels behandelt. Dit zijn Alauda (Leeuwerik - de enige afbeelding in het boek, op de titelpagina, toont een Veldleeuwerik), Loxia (Kruisbek), Pica (Ekster), Hirundo (Zwaluw), Anser (Gans), Regulus (Winterkoning), Coturnix (Kwartel), Sturnus (Spreeuw), Turdus (Lijster) en Merula (Merel). Bijna allemaal zangvogels en opvallend genoeg geen roofvogels. Waarom Heerkens juist voor deze tien soorten kiest is mij niet helemaal duidelijk, maar het heeft wel te maken met het feit dat hij lyrisch-romantisch kan uitweiden over de zang van veel van deze vogels. Bovendien wordt uit het doorworstelen van zijn uitgebreide noten duidelijk dat hij in de literatuur - van Aristoteles, Buffon en Linnaeus tot Houttuyn en Nozeman - over deze soorten veel gegevens kon vinden. Op bladzijde xxiv, aan het eind van zijn Praefatio, het voorwoord, vertelt Heerkens overigens dat hij vroeger al eens over tien andere vogelsoorten heeft gedicht, namelijk Gavia (Duiker? of Fuut?), Anas (Eend), Alcedo (IJsvogel), Ciconia (Ooievaar), Turtur (Tortelduif), Cornix (Bonte Kraai?), Corvus (Raaf - of Zwarte Kraai?), Passer (Mus), Fringuilla (Vink) en Perdix (Patrijs). Hij lijkt te laten doorschemeren dat hij die in losse afleveringen heeft gepubliceerd maar dat er nooit een bundeling van is verschenen.[5] Deze afleveringen zijn, voorzover mij bekend, niet bewaard gebleven.[6]

De tien gedichten zijn gemiddeld zo'n 320 regels lang en vanwege de poëtische invalshoek en mijn geringe kennis van het Latijn vaak moeilijk te volgen. Heerkens geeft echter per vogel de meeste informatie in zijn ellenlange, klein gedrukte voetnoten die meer dan de helft van de 298 bladzijdes van het boek in beslag nemen. Het zou mij maanden kosten om het potjeslatijn van dit relatief saaie boek goed te begrijpen en die tijd heb ik niet. Bovendien denk ik, met G.A. Brouwer, dat de ornithologische waarde van *Aves Frisicae*, de 'Vogels van Friesland', inderdaad gering is. Wel heb ik de tekst doorgevlooid op gegevens over vogels in Groningen stad of provincie (die gebaseerd zouden kunnen zijn op Heerkens' eigen waarnemingen) en daarvan volgt hieronder een korte bespreking. Deze opsomming is niet volledig omdat ik niet alle tekst bij doorlezen zo goed begrijp dat ik kan zien of de passage relevant is.

Op bladzijde 25 schrijft Heerkens in noot 9 bij het gedicht over de Kruisbek het volgende: 'Elk jaar komen er, bijna helemaal van de Melibocus,[7] mannen naar de stad Groningen die aan onze burgers vogels verkopen (zowel Goudvinken *[pyrrhulas]* als vooral ook Kanaries *[passeres canarios]*.' De rest van de voetnoot vertelt dat deze vogelvangers begin maart de nesten van Kruisbekken hebben gezien, met daarin drie eieren, en dat zij vermoeden dat die legsels dan nog niet volledig zijn. Dit laatste is niet opmerkelijk, behalve dan misschien dat Heerkens aangeeft dat hij de Kruisbek niet beschouwt als broedvogel van de provincie Groningen, maar van Duitsland. Wat wel duidelijk wordt uit deze passage is dat op de (jaar?)markt in Groningen-stad vogeltjes werden verhandeld.

Op bladzijde 53 zitten we midden in het gedicht over de zwaluw.[8] Regels 81 en 82 zijn gewijd aan de Gierzwaluw: 'Deze soort, die jij met zijn schrille roep ziet vliegen rond de torens en hoge gebouwen van Groningen, heeft geen poten.' Het zal niemand verbazen dat de Gierzwaluw in 1788 in de stad Groningen voorkwam.

Op bladzijde 98 gaat het over ganzen. Welke soorten Heerkens precies onderscheidt wordt mij niet duidelijk. In regels 235 en 236 merkt hij op dat er in de landerijen niet ver van Groningen jongen door de ganzen worden grootgebracht. Het lijkt mij waarschijnlijk dat hieruit geconcludeerd kan worden dat rond 1788 de Grauwe Gans nog broedvogel was van de provincie (waarbij ik ervan uitga dat Heerkens over wilde vogels dicht en niet over Soepganzen). In de werken van Braak (1821 en 1825) wordt de Grauwe Gans helemaal niet genoemd, terwijl De Gavere en Van Bemmelen in 1856 de *Anser cinereus* alleen vermelden als doortrekker in het najaar.[9]

Op bladzijde 133 lijkt Heerkens te melden dat de Winterkoning 's winters in de stad Groningen niet voorkomt. Dit is echter een bijzonder vage passage en wij konden niet precies begrijpen wat hij hier beweert.

Op bladzijde 160 gaat het over de Kwartelkoning (Heerkens vermeldt hier aan het eind van voetnoot zelfs de Nederlandse naam van *Crex crex*, nadat hij uiteen heeft gezet dat de letter C bij de Romeinen door ons als K moet worden uitgesproken). Over de Kwartelkoning schrijft hij: 'Deze vogel is in de omgeving van Groningen algemeen genoeg, maar hij komt nog vaker voor in de Provincie Friesland, naargelang het daar moerassiger en natter is.' Een recente broedpoging van de Kwartelkoning in een stukje lang gras bij het Reitdiep maakt duidelijk dat deze situatie gelukkig nog niet echt is gewijzigd, al zullen er rond 1788 heel veel meer Kwartelkoningen zijn geweest.[10]

Op bladzijde 187 vertelt Heerkens op een nogal ingewikkelde manier dat er in het Groningse geen Spreeuwen gegeten worden.

Op bladzijde 273 treffen we een ellenlange voetnoot aan over de Merel.[11] De strekking is niet helemaal duidelijk, het lijkt erop dat Heerkens hier een oude rekening vereffent met de mensen die hem hebben aangevallen op een vroegere bewering dat de Merel van oudsher in Drenthe heeft gebroed en dat de

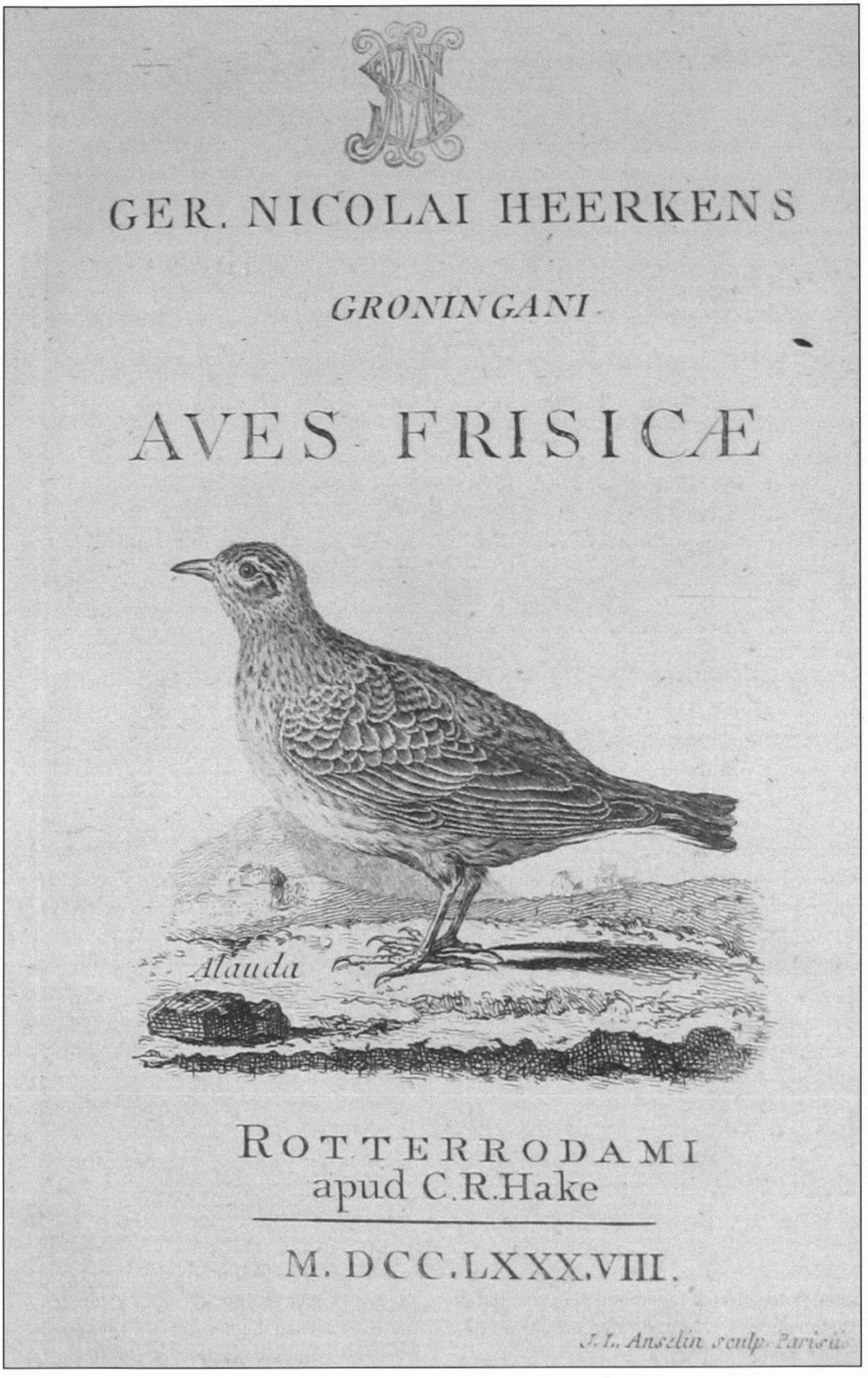

Fig. 1 Titelpagina van *Aves Frisicae* met gravure van een Veldleeuwerik

Romein Quintus Varus[12] al Merels te eten kreeg tijdens zijn verblijf in Westfalen. Hoe het ook zij, avifaunistisch is vooral de eerste zin van deze voetnoot interessant: 'Ik heb gezegd dat Merels in de tijd dat ik me kan herinneren (in regel 1 van het gedicht staat: "toen ik een jongen was") zijn begonnen te nestelen in de stad Groningen.' Heerkens kan zich dus persoonlijk herinneren dat de Merel pas rond 1735-40 broedvogel werd in Groningen, waarbij ik aanneem dat hij de provincie bedoeld en niet de stad, want dat is uit het woord 'ager' niet af te leiden.

Het woord Groningen wordt op nog enkele andere plaatsen in de tekst gebruikt maar niet in verband met avifaunistische gegevens. Wel ontdekte ik nog een interessante passage op bladzijde 110, waar Heerkens in een voetnoot vertelt over de handel in veren (van ganzen). 'De export van slagpennen en veren van ganzen brengt onze provincie meer dan honderdduizend florijnen op, zoals ik hoor van lieden die het kunnen weten. Een koopman uit onze stad, die alleen veren naar de Britten uitvoert, heeft tienduizend florijnen uitgegeven om de hele handel op te kopen. Maar wat ik in een pentameter heb geschreven, dat die handel ons vaderland eer verschaft, dat is niet zo belachelijk als het diegenen toeschijnt die het slechts oppervlakkig bekijken. Wat aan individuen welstand brengt, brengt roem aan de stad.'[13] Het was mij bekend dat er vanuit Nederland kievitseieren naar Engeland werden uitgevoerd ('plovers' eggs') maar van grootschalige export van ganzenveren had ik nog nooit gehoord.[14]

Gerhard Nicolaas Heerkens was kunstenaar en geen vogelaar, maar het doorvlooien van zijn boek maakt wel duidelijk dat hij tamelijk veel van vogels wist. Bovendien had hij alle ornithologische literatuur van zijn tijd tot zijn beschikking. Toen ik mij door het boek worstelde zag ik in mijn verbeelding Heerkens zitten in de bibliotheek van de Groninger Academie en eerlijk gezegd denk ik dat hij daarvan ook gebruik heeft gemaakt, want het is haast niet voor te stellen dat een arts in die tijd zo veel boeken bezat. Ik ben ervan overtuigd dat de *Aves Frisicae* in de handen van iemand die vlot neo-Latijn kan lezen nog veel meer wetenswaardigheden over de vogels van Groningen aan het eind van de achttiende eeuw zal opleveren. Zo maakt Heerkens bijvoorbeeld behoorlijk vaak een opmerking over de tijd waarin een vogel voorkomt, aankomt of vertrekt, maar deze zijn erg moeilijk te plaatsen als men de teneur van de complete verhalen niet goed kan volgen.

Ik ben grote dank verschuldigd aan Fenny en haar moeder Bunna Ebels[15] voor het vertalen van de besproken passages. Zonder hun hulp was dit artikel niet geschreven.

[1] Casey A. Wood. *An introduction to the literature of vertebrate zoology*, Oxford/London 1931, p. 381.

[2] G. A. Brouwer. *Historische gegevens over onze vroegere ornithologen en over de avifauna van Nederland*, Leiden 1954, p. 36.

[3] Van Heerkens is geen enkel portret bekend (o.a. pers. med. Beno Hofman).

[4] W.J. Formsma et al. (red.). *Historie van Groningen: Stad en Land*, Groningen 1981, p. 415.

[5] Heerkens' Latijn is zo nu en dan moeilijk te duiden en niet altijd even correct. Voor de latinisten onder de lezers laat ik hier, ter illustratie, de betreffende passage uit het voorwoord volgen:
'Dixi jam superius me praeter has nunc edi tas, alias decem aves scripsisse. Earum quidem plurimae typis jam sigillatim ostensae: non vero, ut nunc sunt. Dies diem docet: &, si non multo emendatior, plenior facta est descriptio. Gaviam hexametris plus quam septingentis, & Anatem haud multo minoribus numero descripsi. Caeterae octo aves elegis ostensae: & hae Alcedo sunt, Ciconia, Turtur, Cornix, Corvus, Passer, Fringuilla & Perdix. Sed harum priorum decem auctior editio, annis plusquam tribus & propemodum quatuor sub praelo alsit magis, quam sudavit: tamque algens si sequatur distributio, non sperem fore, alias decem junctim recusas ut videam. Notas saltem seniori addere displicuerit: eoque magis, quod opusculis aliis pridem a me

scriptis, corrigendis, edendis aut conjunctim recudendis impendendus est labor. Pigrum tamen me, anno licet jam sexagesimo impleto, non esse, ostendent Icones quaedam ilustrium virorum, intra paucos menses lucem visurae. Dabam haec Groningae die XXXI Januarii anno MDCCLXXXVII.'
Hier staat: 'Ik heb hierboven al gezegd dat ik behalve de soorten in dit boek nog tien andere vogelsoorten heb beschreven. Een aantal daarvan heb ik al in losse deeltjes (?) getoond (= gepubliceerd?), maar niet zoals ik dat nu doe. Want de ene dag onderwijst de andere (= al doende leert men) en mijn beschrijving van nu is misschien niet veel beter, maar zeker wel veel vollediger. Ik heb de duiker(?) in meer dan zevenhonderd hexameters beschreven en de eend in niet veel minder. De andere acht heb ik in elegieën beschreven: de ijsvogel, de ooievaar, de zomertortel, de (bonte?) kraai/raaf?, de mus, de vink en de patrijs. Maar de grotere editie is drie, bijna vier jaar onder de drukpers meer koud geweest dan hij heeft gezweet (= er zijn er niet veel van verkocht) en als er weer zo'n lauwe distributie volgt kan ik niet hopen dat ik nog weer tien andere (soorten) gebundeld zal zien. Hoe dan ook, een oude man als ik vindt het niet meer zo leuk om noten te schrijven en dat speelt des te meer omdat er ook gewerkt moet worden aan andere werkjes die door mij zijn geschreven en gecorrigeerd en die uitgegeven of gebundeld moeten worden. Ook de beschrijvingen van beroemde mannen *(het gaat hier over andere publicaties)* zullen aantonen dat ik, al ben ik zestig, niet lui ben; deze beschrijvingen zullen binnenkort het licht zien. Dit heb ik te Groningen geschreven op 31 januari 1787.'
Vertaling: Fenny Ebels, Bunna Ebels en Jan Allex de Roos.

[6] Via de websites van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (www.kb.nl) en de UB-Groningen (www.rug.nl) kan men zeer snel lijsten met de publicaties van G. N. Heerkens op het scherm krijgen, maar deze tien gedichten ontbreken. Het kan heel goed zijn dat ze slechts in manuscriptvorm hebben gecirculeerd.

[7] De Melibocus is een 517-meter-hoge berg tussen Darmstadt en Heidelberg.

[8] Het gedicht gaat zowel over de Boerenzwaluw als over de Huiszwaluw.

[9] Zie voor een bespreking van de lijsten van Braak: Jan B. Hulscher 'De oudst bekende avifaunistische lijst van de provincie Groningen' in *De Grauwe Gors*, Jubileumnummer, jaargang 21, 3-4, pp. 116-132. De lijst van C. de Gavere en A.A. van Bemmelen is te vinden in J.A. Herklots *Bouwstoffen voor eene Fauna van Nederland, Tweede Deel*, Leiden 1858, pp. 119-130.

[10] Zie Martijn Bakker 'Kwartelkoning uitgemaaid in de stad Groningen', in *De Grauwe Gors* 31, nr. 3, pp. 86-88.

[11] Voor de zelfvertaler volgt hier het hele verhaal: 'Merulas dixi mea memoria in agro Groningano nidificare coepisse: non tam propria, oculis licet docta, quam aucupum & omnium amatorum avium consulta experienta : anterius vero eas nidificasse in agro Drentino, non assignata agri parte. Cujus agri pars Groningano apposita est & circumjecta, pars ad decem & duodecim leucas semota. Universus vero ager altior & nostrate silvestrior. Tempus fuit, quo maxima pars agri Groningani sub aquis fuit, ut eam, credo, Romanos plurima vidisse saltem parte proavosque nostros tertiam agri nostratis partem palustrem & inhabitatam vidisse, inter omnes constat; uti eam partem nunc segetes vides & silvas ferre. Drentia nunquam sub aquis forte, Romanorum certe tempore non fuit: quod tumuli & lapidea eorum sepulcra innumera, nunc, velut ipsorum tempore extantia, indicant. Non tamen Drentiam ab omni aevo Merulas habuisse, multo minus dixi Quitilium Varum Merulas coenasse aut in Drentia aut in ea Vestphaliae parte, quae provinciae nostrae apposita est. Amisii terram maxime silvestrem indicavi : qualis est ad fluvii fontes. Silvestris est Drentia, & multis laeta silvis Vestphalia, etiam quà proxima. Sed majoribus, & silvis concertam prope perpetuis superiorem Vestphalia esse, nisi aspectu & inhabitatione prope annua, per topographos etiam intellexissem. Indeque, cum ad aves attendere coepi, eas silvas existimavi Merulas forte ab omni aevo habuisse, & Quintilli Vari tempore. Ejus

varia castra, ejus stativa, & campum
[11] peragravi, in quo caesus est cum exercitu. Certus sum tantam Quintilii notitiam non habere, tam male versus meos qui intellexerant, ut scribere aussi sint, me Quintilio Varo Merulas iu coenam apposuisse aut in Drentia aut in proxima agris nostris Vestphalia. Utque magis appareat, nullam iis ridendi causam fuisse, doceam antiquarios eos, esse posse, Quitilium ducem & proximam Vestphaliam & agrum Drentium ut perlustrarit. Cohortes saltem aliquas & hujus agri praesidio ab ipso missas fuisse, tam vero simile est, quam certum ducant, vindicem caedis ejus venisse, agrumque non modo Drentinum, sed & Groninganum cum maxima exercitus parte pervasisse. Id sicut Menso Altingius, & ego novis argumentis in vita Albinovani epigrammatibus meis praefixa ostendi. Ostendam & Marci Antonii & Marci Agrippae numismata, in sepulcris Drentinis inventa, quae certe in manibus militum Quitillii possunt fuisse.'

[12] Varus leefde van ong. 50 v. Chr. tot 9 n. Chr.

[13] Of in het Latijn van Heerkens: 'Pennarum & plumarum anserinarum exportatio ultra centum mille florenos provinciae nostrae importat, uti a dignis fide accipio. Urbisque nostrae mercator, qui pennas tantum Britannis communicat, ad coëmendas eas X mille florenis utitur. Quod vero in pentametro de merce patriam celebrante diximus, non est ita ridiculum, quam leviter rem intuentibus visum fuit. Addit urbitus celebritas, quod unicuique nobilitas.'

[14] Dit zou een heel aardig onderwerp voor verder historisch onderzoek zijn.

[15] Voor de insiders: Bunna Ebels is inderdaad ook de moeder van Enno Ebels.